

RELATIONEEL TAALGEBRUIK

omslagillustratie en -idee: Hadewijch Berenst
typografie omslag: Mirjam Bode

RIJKSUNIVERSITEIT GRONINGEN

RELATIONEEL TAALGEBRUIK

**conversatieve strategieën in interpersonele
en interculturele communicatie**

Proefschrift

ter verkrijging van het doctoraat in de
Letteren
aan de Rijksuniversiteit Groningen
op gezag van de Rector Magnificus Dr.S.K.Kuipers
in het openbaar te verdedigen op
dinsdag 24 mei 1994
des namiddags te 2.45 uur precies

door

Jan Berenst

geboren op 15 september 1947
te Hardenberg

Promotor: Prof.dr.A.J.M. van der Geest

Voorwoord

Een boek met in de titel een afleiding van het begrip *relatie* kan gemakkelijk tot misverstanden leiden. Laat ik dit voorwoord gebruiken om potentiële misverstanden te elimineren zodat de lezer die sappige anekdotes verwacht, of aanmoedigingen en vingerwijzingen op het liefdespad, teleurstellingen bespaard worden: Dit boek gaat niet over 'relaties' in de zin van amoureuze of vriendschappelijke 'verhoudingen'. En het bevat evenmin aanbevelingen om beter om te gaan met uw 'omgeving'. Ongetwijfeld zou ook over het taalgebruik in de ontwikkeling en de afbouw van verhoudingen een interessante studie zijn te verrichten, zoals het ook denkbaar zou zijn om bepaalde vormen van taalgebruik te evalueren in termen van effectiviteit in heikele situaties. Maar dat alles heb ik niet gedaan, en daarover vindt u dus ook niets in dit boek. Wat ik wel gedaan heb, is een beschrijving geven van de manieren waarop een aantal elementaire dimensies die in relaties kunnen worden onderscheiden, tot uitdrukking worden gebracht in het taalgebruik. En bovendien heb ik geprobeerd iets te zeggen over de consequenties van dergelijk taalgebruik voor het gespreksverloop en voor de onderlinge verhouding van de gespreksdeelnemers. Dat is in een aantal opzichten natuurlijk saaier dan wat de relatie-geïnteresseerde lezer wellicht had gedacht aan te treffen. Maar het heeft mijzelf veel genoeg verschaft, en naar ik hoop weet deze of gene lezer er ook een interessant fragment in te vinden.

In dit woord vooraf wil ik echter vooral tot uitdrukking brengen dat het mij niet mogelijk zou zijn geweest dit boek te voltooien zonder steun van velen. Nu dat boek dan ten langen leste verschijnt, is het gepast daar expliciet melding van te maken. In de eerste plaats wil ik mijn promotor Ton van der Geest bedanken voor de geduldige, vriendschappelijke maar vooral ook nauwgezette wijze waarop hij steeds weer nieuwe bedenksels van mij becommentarieerde, zelfs toen het boek eigenlijk al afgerond was. Dat ik uiteindelijk toch een punt gezet heb achter de bewerkingen, is aan hem te danken.

In de tweede plaats ben mijn collega's erkentelijk voor de stimulerende atmosfeer die voorheen in de sectie Taalbeheersing van de vakgroep Nederlands en nu in de vakgroep Taal en Communicatie bewaard is gebleven, ondanks de grote onderwijsdruk, en de bijkomende organisatorische perikelen. De vele gesprekken die we in kleinere of grotere kring over aspecten van taalgebruik hebben gevoerd, hebben een belangrijke basis gevormd voor de ontwikkeling van mijn ideeën op dat gebied. In dat verband moet ik overigens in het bijzonder Marcel Bax en Titus Ensink noemen, die er jarenlang op aan hebben gedrongen dat ik dit boek zou afronden, alsmede Harrie Mazeland, die ook de aanzet heeft gegeven tot de boeiende en leerzame *data sessions* met Gail Jefferson. Maar daarnaast moet ik ook een andere groep in de vakgroep noemen, met wie de discussies op een wat ander terrein van het vakgebied betrekking hadden dan dat van de pragmatiek en de conversatie analyse, namelijk dat van de taalvaardigheidsontwikkeling. Ik acht het een groot geluk dat het mij steeds vergund is ook te blijven werken aan de problemen rondom de ontwikkeling van de taalvaardigheid van kinderen in hun moedertaal of in hun tweede taal. De contacten rondom onderzoek en leermiddelenontwikkeling op dit gebied, veelal met oud-studenten die (gedurende kortere of langere tijd) collega's werden, heb ik steeds als enorm stimulerend ervaren, ook al bevorderden de activiteiten op dat gebied niet direct de afronding van deze dissertatie. Ik heb het er graag voor over gehad.

Een andere groep die in directe zin inspirerend voor delen van dit proefschrift is geweest, is de interfacultaire werkgroep Taalgebruik in Medische Contexten, die een aantal jaren als discussiegezelschap en onderzoeksforum heeft gefunctioneerd. Behalve Marcel Bax, namen aan die werkgroep de huisartsgeneeskundige Geert Bremer en de klinisch-psycholoog Hans Ettema deel (al dan niet uitgebreid met psychiaters en met doctoraalstudenten uit verschillende disciplines). De relatief grote aandacht die ik in dit boek besteed aan verschijnselen in arts-patiëntgesprekken, zou zonder die werkgroep niet goed denkbaar zijn geweest.

Wie ik overigens zeker niet mag vergeten te vermelden in het kader van dit voorwoord, zijn de doctoraal-studenten die zich in scripties of in onderzoekscolleges hebben bezig gehouden met conversationeel taalgebruik in allerlei settings. In de begeleiding van dergelijk leeronderzoek heb ik zelf ook altijd veel geleerd, omdat je als docent genoodzaakt bent je dan ook intensief in de data te storten. Ik moet een aantal van die studenten bovendien bedanken voor het aanleveren van gespreksmateriaal waarvan ik in dit boek gebruik heb gemaakt, met name Wea Kuipers, Joke Drijver, Jacqueline Pieters, Bea Bannink, Nirmala Bodha, Ellis Buis, Elize Reinink, en Ellen de Vries.

Verder dank ik Prof.dr. W.Herrlitz, prof.dr. C.Vet en prof.dr. H.Wekker voor hun bereidheid zitting te nemen in de promotiecommissie. Miranda Duiveman was zo vriendelijk om de summary te corrigeren, Hadewijch Berenst om een ontwerp voor een omslag te maken en Arrie van Berkel heeft enkele keren tot mijn grote opluchting delen van dit boek van de computerdood gered.

Tenslotte, maar eigenlijk in de allereerste plaats, richt mijn dankbaarheid zich op Pauline en op Hadewijch, Yuwano en Rehanna, omdat ze er gewoon waren. Ze hebben mij de laatste paar maanden nauwelijks meer gezien, maar daarover ook nauwelijks gemopperd. Dit boek zij daarom aan hen opgedragen.

inhoud

SAMENVATTING		1
INLEIDING		5
0.1	Globale vraagstelling en verantwoording	5
0.2	Relationele interpretatie	8
0.2.1	<i>Indexicaliteit in het taalgebruik</i>	8
0.2.2	<i>Conventionaliteit</i>	11
0.3	Opzet en doelstelling van deze studie	12
NOTEN bij de Inleiding		15
DEEL I	EEN FUNCTIONEEL KADER VOOR DE BESCHRIJVING VAN BETREKKINGEN	16
HOOFDSTUK 1	COMMUNICATIEVE FUNCTIES	17
1.0	Inleiding	17
1.1	Het functie-concept	18
1.1.1	<i>Funcities in de taalwetenschap</i>	18
1.1.2	<i>Funcitie en betekenis</i>	20
1.2	Funcitie-onderscheidingen	22
1.2.1	<i>Een verkenning van de literatuur</i>	22
1.2.2	<i>Op zoek naar criteria</i>	25
NOTEN bij Hoofdstuk 1		28
HOOFDSTUK 2	SPREEKHANDELINGEN IN RELATIONEEL PERSPECTIEF	31
2.0	Inleiding	31
2.1	Speech act-theorie: een schets	32
2.2	Relationele aspecten van illocutieve handelingen	40
2.2.1	<i>Austin</i>	40
2.2.2	<i>Searle</i>	41
2.2.3	<i>Wunderlich</i>	41
2.2.4	<i>Bach & Harnish</i>	43
2.2.5	<i>Ballmer & Brennenstuhl</i>	43
2.2.6	<i>Tot slot</i>	46
2.3	Relationele handelingen	46
2.3.1	<i>Labov & Fanshel</i>	46
2.3.2	<i>Holly</i>	49
2.3.3	<i>Sager</i>	52
2.3.4	<i>Adamzik</i>	55
2.4	Spreekhandelingen en conversationeel taalgebruik: een evaluatie	56
2.4.1	<i>Illocutie en interpretatie</i>	56
2.4.2	<i>Uitingseenheden en handelingseenheden</i>	57
2.4.3	<i>Interpretatie-procedure</i>	58
2.4.4	<i>Waarde van het illocutie-concept</i>	62
NOTEN bij Hoofdstuk 2		63
HOOFDSTUK 3	GEFRAGMENTEERDE SPREEKHANDELINGEN	67
3.0	Inleiding	67
3.1	Kader	67

3.2	Marginalisering van illocuties	69
3.2.1	<i>Illocutie als afzonderlijke interpretatie-categorie</i>	69
3.2.2	<i>Discreetheid van illocutie-categorieën</i>	70
3.2.3	<i>Relevantie van illocutieve interpretaties</i>	72
3.2.4	<i>Consequenties</i>	77
3.2.5	<i>Perspectieven voor pragmatisch onderzoek</i>	81
3.3	Parameters voor spreekhandelingen	83
3.3.1	<i>Uiting als spreekhandeling</i>	83
3.3.2	<i>Fragmentatie of integratie</i>	84
3.3.3	<i>Voortzettingen op basis van parameterkeus</i>	85
3.4	Handelingsaanduidingen	89
3.5	Afrondende opmerkingen	90
NOTEN bij Hoofdstuk 3		91
HOOFDSTUK 4	TAALGEBRUIKSSTRATEGIEËN	93
4.0	Inleiding	93
4.1	Onderzoeksperspectieven	96
4.2	Het handelingsproces	100
4.2.1	<i>Fasering</i>	100
4.2.2	<i>Van handelingsdoel naar middelenselectie</i>	102
4.3	Regels en strategieën	106
4.4	Typen strategieën	109
4.5	Taalgebruiksniveaus	116
NOTEN bij Hoofdstuk 4		120
AFRONDING DEEL I		125
DEEL II	INTERPERSONELE STRATEGIEËN	127
HOOFDSTUK 5	RELATIONELE DIMENSIES	127
5.0	Inleiding	127
5.1	Typologie van interpersonele relaties	127
5.2	Inschattingen van interactiepartners	129
5.3	Drie relationele dimensies	134
5.3.1	<i>Verbondenheid</i>	136
5.3.2	<i>Coöperativiteit</i>	137
5.3.3	<i>Dominantie</i>	138
5.4	Een analyse-voorbeeld	139
5.5	Werkwijze	143
NOTEN bij Hoofdstuk 5		145
HOOFDSTUK 6	VERBONDENHEID EN DISTANTIE	147
6.0	Oriëntatie	147
6.1	Meta-communicatieve uitdrukkingen	148
6.2	Formuleringsstrategieën	151
6.2.1	<i>Code-strategieën</i>	152
6.2.2	<i>Inhoudsstrategieën</i>	154

6.3	Sequentiële strategieën	157
6.3.1	<i>Beurtwisseling</i>	157
6.3.2	<i>Opeenvolgingen van spreekhandelingen</i>	160
6.4	Korte samenvatting	171
NOTEN bij Hoofdstuk 6		173
HOOFDSTUK 7	SYMMETRIE, DOMINANTIE EN ONDERWORPENHEID	175
7.0	Oriëntatie	175
7.1	Meta-communicatieve uitdrukkingen	177
7.1.1	<i>Directieve, commissieve, expressieve en decalaratieve performatieven</i>	178
7.1.2	<i>Een misvatting</i>	180
7.1.3	<i>Tekstuele meta-communicatieve formuleringen</i>	182
7.1.4	<i>Afronding</i>	184
7.2	Formuleringsstrategieën	184
7.2.1	<i>Beloningsbasis</i>	188
7.2.2	<i>Bestraffingsbasis</i>	190
7.2.3	<i>Autoriteitsbasis</i>	191
7.2.4	<i>Bewonderingsbasis</i>	195
7.2.5	<i>Kennisbasis</i>	197
7.2.6	<i>Afronding</i>	198
7.3	Sequentiële strategieën	199
7.3.1	<i>Verbeurting</i>	199
7.3.2	<i>Openings- en afsluitingsstrategieën</i>	202
7.3.3	<i>Sturingsstrategieën</i>	207
7.3.3.1	<i>Sturing in informele gesprekken</i>	212
7.3.3.1	<i>Sturing in institutionele gesprekken</i>	214
7.4	Laatste opmerkingen en korte samenvatting	225
NOTEN bij Hoofdstuk 7		228
HOOFDSTUK 8	COÖPERATIE EN AGRESSIE	231
8.0	Oriëntatie	231
8.1	Meta-communicatieve uitdrukkingen	235
8.2	Formuleringsstrategieën	238
8.2.1	<i>Coöperativiteitsformuleringen</i>	239
8.2.2	<i>Agressiviteitsformuleringen</i>	244
8.3	Sequentiële strategieën	259
8.3.1	<i>(Non-)Coöperativiteit in beurtwisselingen</i>	259
8.3.2	<i>Subsequenties en (non-)coöperativiteit</i>	266
8.3.3	<i>Spanningsindicatoren</i>	269
8.3.4	<i>Remediërende strategieën</i>	271
8.3.5	<i>Escalerende strategieën</i>	277
8.4	Coöperativiteit en andere functionele parameters	281
8.5	Korte samenvatting	282
NOTEN bij Hoofdstuk 8		284
DEEL III	RELATIONELE ASPECTEN VAN INTERCULTURELE COMMUNICATIE	287

TER INLEIDING		287
HOOFDSTUK 9	ACCOMMODATIE IN CONVERSATIES	289
9.0	Inleiding	289
9.1	Van interpersonele naar intergroepsinteractie	289
9.2	Van Foreigner Talk naar Accommodatie	292
9.2.1	<i>Foreigner talk</i>	293
9.2.2	<i>Accommodatie</i>	298
9.3	Accommodatie op conversationeel niveau	301
9.4	Tot Slot	304
NOTEN bij Hoofdstuk 9		304
HOOFDSTUK 10	MISVERSTANDEN EN STEREOTYPERING	307
10.0	Inleiding	307
10.1	Oorzaken van misverstanden	308
10.2	Conversationeel ritme	315
10.3	Conversationele manifestaties van stereotypen	320
10.3.1	<i>Inleiding</i>	320
10.3.2	<i>Etnische stereotypen in interacties</i>	321
10.3.3	<i>Methode van onderzoek</i>	324
10.3.4	<i>Conversationele verschillen</i>	325
10.3.4.1	<i>Differentiatie</i>	325
10.3.4.2	<i>Wantrouwen</i>	327
10.3.4.3	<i>Afwezige verbondenheidsindicaties</i>	328
10.3.4.4	<i>Afzwakking</i>	329
10.3.4.5	<i>Ondervraging</i>	330
10.3.4.6	<i>Coöperativiteit</i>	331
10.3.5	<i>Confirmatie</i>	332
10.3.6	<i>Belang</i>	338
10.4	Tot Slot	338
NOTEN bij Hoofdstuk 10		340
TOT BESLUIT		341
SUMMARY		349
BIBLIOGRAFIE		357
Samenvatting		

In deze studie worden aspecten van taalgebruik behandeld die functioneren in het kader van de betrekkingen tussen gespreksdeelnemers. Na een inleiding waarin de motivatie voor een nader onderzoek naar relationele taalgebruiksfunctie aan de orde komt, wordt in deel I (hoofdstuk 1 tot en met 4) de wijze van beschrijving van een dergelijke functie besproken. In deel II (hoofdstuk 5 tot en met 8) wordt een uitwerking gegeven van drie relationele dimensies in taalgebruik in interpersonele contexten. In deel III (hoofdstuk 9 en 10) tenslotte worden een aantal aspecten van relationeel taalgebruik verkend in interculturele contexten. Het boek wordt afgesloten met een slothoofdstuk waarin de belangrijkste aspecten worden samengevat.

Deel I

In het kort wordt eerst geschetst hoe functionele theorieën omtrent taalgebruik moeten worden geplaatst binnen de taalwetenschap; daarna wordt duidelijk gemaakt hoe enkele elementaire functies van taalgebruik, waaronder de relationele functie, kunnen worden onderscheiden. Vervolgens wordt de mogelijkheid nader verkend om vanuit de theorie over spreekhandelingen te komen tot een beschrijving van relationeel taalgebruik. Deze theorie is binnen de pragmatiek redelijk goed uitgewerkt, en voorziet in een systematische behandeling van een aantal taalgebruiksfuncties. Maar de belangrijkste reden om de *speech act*-theorie tot uitgangspunt te nemen, is dat daarin ook de handelingsruimte van een spreker, en daarop aansluitend die van de gesprekspartner, aan de orde wordt gesteld. En het belang van relationeel taalgebruik ligt voornamelijk op het interactionele vlak: een spreker creëert een bepaalde relationele context voor zijn gesprekspartner, waarin die de acceptabiliteit van het handelen van de spreker evalueert. Geconcludeerd wordt echter dat de spreekhandelingentheorie in verschillende verschijningsvormen, op het punt van de verantwoording van interpretaties van concrete uitingen te kort schiet, zeker wat betreft relatie-aspecten. Voorgesteld wordt om het concept spreekhandeling in te bedden in een radicaal-pragmatische theorie, waarin het verbale handelen van de taalgebruiker als strategisch, dat wil zeggen doelgeoriënteerd, wordt beschreven. Daarbij zouden verschillende niveaus moeten worden onderscheiden. Behalve enkele typen bovenindividuele doelen, die betrekking hebben op elementaire veronderstellingen en conventies in de communicatie en op de cultuurspecifieke spreesituaties, zijn er de spreker-afhankelijke doelen, die betrekking op de functionele parameters die in taalgebruik kunnen worden onderscheiden, te weten de *referentiële*, *expressieve*, *appellatieve*, *relationele en tekstuele* parameter. De intentie van de spreker, noch de interpretatie van de hoorder op deze parameters, behoeft echter een categoriaal karakter te hebben; in die gevallen kan de spreekhandeling niet gelexicaliseerd worden met rapporterende uitdrukkingen als *toezeggen*, *verbieden*, *etc.* Omdat het ontbreken van die functionele integratie de normale situatie lijkt te zijn, spreek ik van een fragmentatie-model.

De verbinding tussen de doelen en het taalgebruik wordt in termen van strategieën beschreven. Daarbij wordt zowel teruggerepen op het werk van Leech en Brown & Levinson als op dat van Parret, die de notie strategie ooit als kenmerkend voor een pragmatische optiek heeft gekarakteriseerd, omdat daarmee "de taaluitingen uit de actionele context kunnen worden afgeleid". Het radicaal-pragmatische karakter van dit voorstel komt verder tot uitdrukking in het introduceren van niet-categoriale parameters en dimensies waarop het taalgebruik van de spreker kan zijn georiënteerd. Een dergelijke herziening van de strikte en regelgeoriënteerde spreekhandelingentheorie is niet alleen om redenen van descriptieve adequaatheid nodig, maar biedt ook betere aanknopingspunten voor verklaringen van heterogene interpretaties van taalgebruik. De functionaliteit van uitingen is in de meeste gevallen dusdanig meervoudig, maar daarbij ook zodanig verbijzonderd, dat een beperking van de interpretatie tot één discrete categorie, de interactionele werkelijkheid geen recht doet. Bovendien beperken de verschijnselen die een bijdrage leveren aan de uitdrukking van een bepaalde intentie zich zelden tot één beschrijvingsniveau. Zo kunnen zowel prosodische, lexicale en syntactische formuleringskenmerken als de sequentiële positie van een taaluiting bijdragen aan de poging een bepaalde betrekking te realiseren, al of niet in aansluiting op een expliciete indicatie van de illocutieve strekking van de uiting.

Strategieën vormen in mijn voorstel de verbinding tussen enerzijds de uitkomst van een afweging van diverse (al dan niet strijdige) intenties, en het taalgebruik dat die intenties aan de hoorder kenbaar maakt. Uit overwegingen van eenvoud wordt deze optiek uitgewerkt in een elementaire maar systematische beschrijving van een aantal belangrijke relationele intenties en het daarmee verbonden relationele taalgebruik. De strategische realisatie van die intenties in taalgebruik wordt daarbij op een drietal niveaus beschreven: het niveau van de

expliciete karakterisering van de spreekhandeling door de spreker, het niveau van de propositionele inhoud (de formulering) van een spreekhandeling, en het niveau van de sequentiële positie van spreekhandelingen. Met name dat laatste niveau verantwoordt het interactionele karakter van relationele strategieën, en biedt openingen naar de beschrijving van opeenvolgingen van uitingen waarin over die relatie onderhandeld wordt, of waarin de effecten van bepaalde strategieën zichtbaar worden.

Deel II

Op basis van sociolinguïstische en sociaal-psychologische overwegingen worden in het tweede deel van deze studie een drietal relationele dimensies als relevant voor de beschrijving van taalgebruik onderscheiden: *verbondenheid - afstand, symmetrie - dominantie / onderworpenheid, coöperatie - competitie en agressie*. Betoogd wordt dat deze dimensies verbijzonderingen zijn van de fundamentele oppositie waarin relaties zijn gevangen, namelijk die tussen een tendens tot integratie en een tendens tot differentiatie. Van de drie dimensies die onderscheiden worden, zijn de eerste twee reeds eerder in sociolinguïstische literatuur aan de orde gesteld, met name bij de beschrijving van pronomina en aanspreekvormen, en in de beschrijving van beleefdheidsstrategieën. De derde dimensie die door mij wordt onderscheiden, heeft grote betekenis voor de taakuitvoering waarvoor gesprekspartners zich gesteld zien, daar hierin de fundamentele van de interactionele orde (zoals beschreven door Grice en door Goffman) nadrukkelijk worden bevestigd, dan wel worden aangetast. Met name vanwege allerlei vormen van taalgebruik die als non-coöperatief moeten worden aangemerkt, zonder dat direct zicht wordt geboden op de relatie in de zin van machtsverhouding of van sociale afstand, lijkt het noodzakelijk om deze dimensie als een relationele inspiratie-bron voor taalgebruikers, nader te exploreren.

De drie dimensies worden als oriëntatiepunten voor intenties van taalgebruikers behandeld, en de strategieën die als afgeleiden van die intenties kunnen worden beschouwd, worden op drie niveaus (meta-communicatieve uitdrukkingen, formuleringen en sequenties) beschreven, exemplarisch toegelicht en nader geanalyseerd, aan de hand van gespreksmateriaal dat in een reeks verschillende settings is verzameld. Uit de nadere beschrijving van deze relationele strategieën wordt ondermeer duidelijk hoe betrekkingen zowel in integratieve richting als in differentiërende richting versterkt kunnen worden als gevolg van de sequentiële beperkingen die met bepaalde strategieën ingebracht worden.

Deel III

Waar de verhouding tussen gespreksdeelnemers vooral beheerst wordt door het groepslidmaatschap van de betrokkenen, worden de drie relationele dimensies (die, zoals hiervoor gezegd, omvat worden door de fundamentele oppositie *integratie - differentiatie*) in veel gevallen tot die essentiële dimensie teruggebracht. Dat wil zeggen dat in situaties waarin categorisatie van de gesprekspartner een belangrijke rol speelt, de verhouding in eerste instantie volgens deze basis-dimensie wordt geëvalueerd en dat het taalgedrag ten opzichte van de gesprekspartner ook door deze primaire oppositie wordt beheerst. Met name is dit het geval als de participanten onbekend zijn met elkaar en/of als de betreffende groepscategorieën saillant zijn en relevant geacht worden voor de interactie. Interculturele communicatie kan als een verbijzondering van die intergroepscommunicatie worden beschouwd, waarbij de gesprekspartners elkaar waarnemen vanuit een verschil in culturele identiteit, die bijvoorbeeld een etnische achtergrond heeft. Aspecten die kenmerkend zijn voor interculturele communicatie zijn in de eerste plaats dat vooroordelen die verbonden zijn met de categorisatie van de ander, als verklaring voor relationeel taalgebruik kunnen fungeren. In de tweede plaats komen in een dergelijke setting echter ook taalgebruiksverschijnselen voor die

relationele consequenties hebben, zonder dat de spreker die intendeerde. Om die reden wordt in het derde deel van dit boek behalve aan de relationele waarde van misverstanden en probematische momenten in de interactie (bijvoorbeeld als gevolg van verschillen in conversationeel ritme), aandacht geschonken aan verbale *accommodatie* ten opzichte van gesprekspartners die herkenbaar non native speakers zijn, en aan manifestaties van stereotypen en daaraan geassocieerde houdingen ten opzichte van een gesprekspartner.

Qua presentatiewijze verschilt dit derde deel over strategische verschijnselen in interculturele betrekkingen van het tweede deel over interpersonele relatie-strategieën: In deel II wordt in hoofdzaak een overzicht geboden van relationele strategieën zoals die uit handelingsintenties van sprekers voortvloeien, waarbij deze vanuit een constructivistisch perspectief, als afgeleid van deze doelstellingen worden gepresenteerd, met toelichtingen in exemplarische zin. In deel III wordt echter meer vanuit een analytisch perspectief beschreven wat zich konkreet voordoet op het punt van relationeel taalgebruik in interculturele settings. De reden voor dit verschil in presentatie-wijze is gelegen in het feit dat de relationeel relevante aspecten van het taalgedrag in interculturele situaties niet altijd met relationele *intenties* zijn verbonden, en dus in een rechtstreeks verband staan met relationele concepten, maar ook samen kunnen hangen met verschillen in taalgebruiksconventies of met groepsstereotypen. Wat dat laatste betreft, wordt uit een vergelijkend onderzoek geconcludeerd dat het interetnische karakter van de interactie op zichzelf al voldoende reden lijkt te vormen om een andere relationele boodschap tot uitdrukking te brengen. De uitkomst van de interactie in termen van perceptie van de gesprekspartner, is -relatief gezien- vaak negatief. Daarmee wordt dan de beginsituatie voor een volgend interactiemoment weer belast. Op deze wijze draagt interculturele interactie bij aan de versterking van stereotiepe overtuigingen en evaluaties, en wordt in die negatieve spiraal zichtbaar hoe zich een proces van schismogenese voltrekt.

INLEIDING

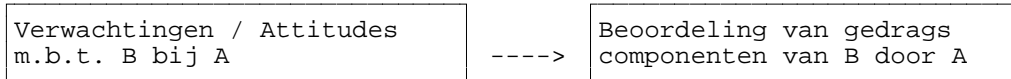
0.1 Globale vraagstelling en verantwoording

Dit boek gaat over intermenselijke betrekkingen. Aan de orde wordt gesteld hoe gesprekspartners hun onderlinge verhoudingen tot uitdrukking kunnen brengen en hoe het aanwenden van bepaalde strategieën uitwerkt in de gespreksvoortgang. In allerlei conversaties die als moeizaam of als problematisch worden ervaren, heeft de aard van de moeilijkheid vaak geen betrekking op het onderwerp van de conversatie, maar wel op de manier waarop dat onderwerp besproken wordt. De klachten ten aanzien van winkel-, restaurant- en baliepersoneel, of ten aanzien van artsen, verpleegkundigen, etc. zoals die bij consumentenorganisaties binnenkomen, betreffen voor het grootste deel de wijze waarop klanten, cliënten en patiënten zich bejegend voelen, en minder vaak de competentie van de leden van deze beroepsgroepen. Dit aspect van de communicatie is ooit aangeduid als het betrekkingaspect, waarbij dat aspect onderscheiden werd van het inhoudsaspect (Watzlawick et al 1968), en die benaming is een heldere typering van wat mij in deze studie bezighoudt, ook al is de functionele dichotomie waarop dit onderscheid berust, wat al te simpel.

De motivatie om een dergelijk onderwerp nader te verkennen, ontleen ik aan een reeks van studies die als uitkomst hebben dat iemand die zich in een sociaal minder gewaardeerde positie bevindt, of die als zodanig wordt ingeschat, in interactie met een vertegenwoordiger van een prestige-groep of -cultuur, negatievere resultaten boekt dan iemand die zelf ook deel uitmaakt van de prestige-groep. Zo is er het beroemde onderzoek van Rosenthal & Jacobson (1968) naar de wijze waarop het gestigmatiseerde leerlingen verging in de school - een onderzoek dat door diverse andere onderzoekers is gerepliceerd, met vaak vergelijkbare vergelijkbare uitkomsten: Zowel positieve als negatieve verwachtingen en/of attitudes van leerkrachten m.b.t. leerlingen worden op den duur bevestigd door gedrag en schoolprestaties van de betreffende leerlingen (cf. Brophy & Good 1974, Van der Kley 1983, Van der Geest & Van Tuyl 1984). Een andere situatie waar zich iets vergelijkbaars afspeelt, is dat van de rechtspraak. Niet alleen is de 'pakkans' van sociaal gestigmatiseerden al veel groter (Veenderik & Jongman 1976, Aalberts & Kamminga 1983), o.a. in een onderzoek van Bosma (1985) blijkt de straftoemeting voor leden van de etnische minderheidsgroepen vaak in hun nadeel te zijn. In een derde maatschappelijk relevante setting tenslotte, die van het sollicitatiegesprek, blijken leden van etnische minderheden over het algemeen negatiever geëvalueerd te worden dan qua opleiding en ervaring vergelijkbare leden uit de meerderheidsgroep (Kalin 1982, Den Uyl e.a. 1986, Roberts & Sayers 1987). Overeenkomstig in al dergelijk onderzoek is dat er een negatieve uitkomst voor de betrokken gestigmatiseerden bewerkstelligd is, die gegeven de beginpositie niet vanzelfsprekend is: leerlingen met vergelijkbare mogelijkheden, verdachten met vergelijkbare delicten, sollicitanten met vergelijkbare job-relevante achtergronden. En toch komt een leerkracht, een rechter of een werkgever, na een interactie-proces tot verschillende conclusies, die kennelijk samenhangen met de verwachtingen en attitudes die hij/zij op voorhand had.

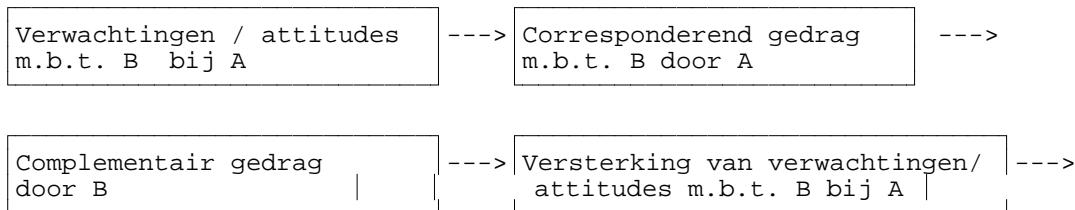
Nu zou men kunnen zeggen dat hiermee slechts een communis opinio bevestigd wordt dat er vooroordelen bestaan, en dat die tot vormen van discriminatie leiden, ook in Nederland (cf. Bovenkerk 1978, Ehlich & Maso 1984, Essed 1990). En dat dergelijke verschijnselen nog niet betekenen dat het *interactie-proces* met de verschillend beoordeelde

dan ook verschillen zal laten zien. Een positieve of negatieve houding van de beoordelaar zou een gelijkwaardig resultaat simpelweg positief of negatief kunnen bijkleuren, zoals we dat o.a. kennen uit de experimenten t.a.v. opstel-beoordeling (b.v. Seligman e.a. 1972). En zonder twijfel vinden we in deze rechtstreekse relatie

en belangrijk deel van de verklaring voor de negatieve uitkomsten.¹

Maar dit levert geen inzicht in het onloochenbare verschijnsel dat bijvoorbeeld leerlingen zich na verloop van tijd ook werkelijk gaan gedragen overeenkomstig de verwachtingen van hun leerkrachten, op dezelfde wijze als ook andere categorieën mensen geneigd zijn zich overeenkomstig stereotype verwachtingen te gaan gedragen (cf. Wilke 1979). Rosenthal & Jacobson (en andere sociaal-psychologen (zie b.v. Snyder 1981) hebben de verklaring voor dit aanpassingsgedrag gezocht in het interactie-proces en spreken van een zich zelf vervullende voorspelling, ten gevolge van specifiek gedrag van bijvoorbeeld de leerkracht. Dat gedrag is gebaseerd op verwachtingen en attitudes, waarop de betreffende leerling zodanig reageert (of móét reageren) dat het beeld dat de leerkracht al had, bevestigd wordt. De leerling wordt door het handelen van de leerkracht en z'n eigen accepterende reacties daarop, waarschijnlijk in de rol gedrongen die de leerkracht op voorhand al van hem verwachtte. Schematisch weergegeven zijn er dan de volgende fasen te onderscheiden in het gehele proces:

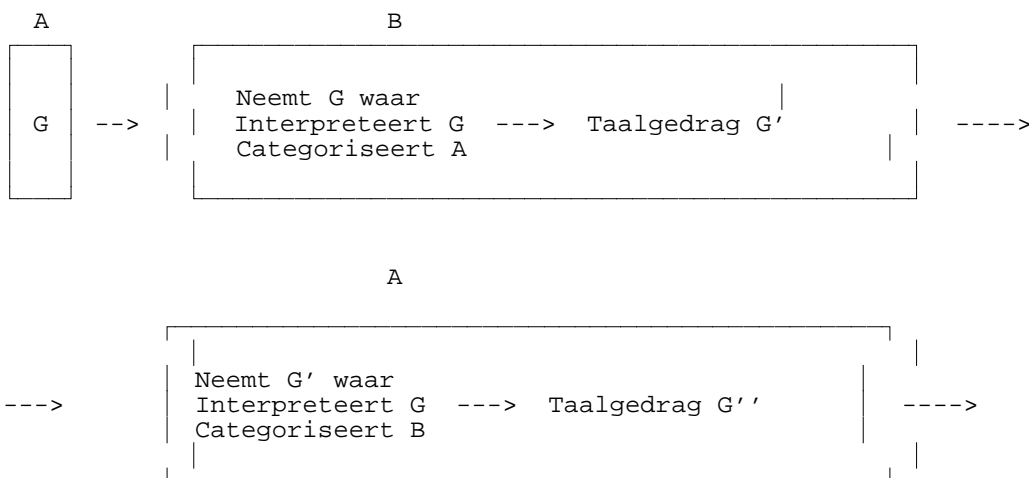

Men zou het proces visueel overigens beter kunnen representeren als een spiraalbeweging, naar boven of naar beneden. We kunnen het ondermeer waarnemen m.b.t. de taalontwikkeling van kinderen zoals die op school wordt begeleid en gestimuleerd (cf. Van der Geest 1978, 1984, 1986). Het meest bestudeerde differentiërende gedrag van de leerkracht in dit proces betreft de beurtverdeling. Zo krijgt een leerling uit een gestigmatiseerde groep b.v. relatief minder beurten die hem in staat stellen tot 'vertoon' van eigen kunnen, wordt hij minder vaak aangemoedigd om het nog eens te proberen, en krijgt hij relatief veel beurten met een voornamelijk controlerende functie, en wordt hij uitgenodigd om voor specifieke taken (die niet bijzonder veel eisen stellen en erg concreet zijn) in het interactie-proces te participeren. Dientengevolge toont zo'n leerling minder, geeft hij minder vaak een verlangd antwoord en faalt hij vaker (in absolute zin) bij de leerkracht-controle. Het is dan ook geen wonder dat zo'n leerling z'n zelfbeeld overeenkomstig het gedrag dat hem in feite ontlokt wordt, bijstelt, en zich vervolgens in vergelijkbare omstandigheden ook in de lijn van dat beeld opstelt. Hij zoekt zijn kwaliteit in specifieke taken of participeert actief in bepaalde (negatief gewaardeerde) onderwijssituaties.

Er is nog een tweede reden om het interactieproces te betrekken bij de verklaring van de bovengenoemde negatieve uitkomsten, samenhangend met de oorsprong van sociale kennis. Enerzijds behoort tot die sociale kennis een set van overtuigingen, waartoe ook de stereotiepe verwachtingen ten aanzien van andere groepen behoren, anderzijds maakt een set

van 'procedures' ten aanzien van het handelen daarvan deel uit. Met name die procedurele kennis wordt opgebouwd in interacties gedurende de socialisatie, in nauwe relatie met de relevante overtuigingen. Dat wil zeggen dat die procedurele kennis ondermeer betrekking heeft op de mogelijkheden en restricties in gedragingen tegenover individuen die op een bepaalde manier worden 'ingeschat'. De inschatting van de interactiepartner vindt na de eerste socialisatie echter voor een belangrijk deel juist zijn oorsprong in de wijze waarop de 'procedures' gehanteerd worden. Goffman (1967) sprak in dit verband van een gedragslijn die iemand laat zien, op basis waarvan hij een bepaald gezicht krijgt, dat voor de interactiepartner vervolgens het oriëntatiepunt wordt. Interactie is dus niet louter een ritueel spel, zonder betekenis voor de al ingenomen posities, maar een van de belangrijkste bronnen voor de 'kennis' van de gesprekspartner. Men zou dan ook zelfs mogen stellen dat er een noodzaak is om het interactieproces in ogenschouw te nemen, ter verklaring van negatieve evaluaties en resultaten van gestigmatiseerde individuen en groepen. Dit doet ook recht aan het feit dat de betreffende beoordelaars vaak oprecht menen dat hun evaluatie niet op een vooroordeel is gebaseerd, maar op het gedrag van de beoordeelde in het voorafgegane gesprek of in de reeks van voorafgegane interactiemomenten.

Het proces van 'reïnförment' dat Rosenthal en Jacobson als verklaring voor de bevestiging van negatieve verwachtingen en attitudes aandroegen, veronderstelt dat er door de prestige-partner op basis van een inschatting van de ander, een negatieve houding tot uitdrukking is gebracht, waaraan de gestigmatiseerde zich middels zijn/haar reactie conformeert. Het cognitieve proces, en het interactie-proces laten zich in het volgende schema (eenvoudig voorgesteld) samenvatten, waarbij A en B personen zijn, en G, G' en G'' het (taal)gedrag in de drie opeenvolgende beurten:

Uit het bovenstaande schema wordt tevens duidelijk welke onderzoeksvragen in dit verband relevant zijn. Dat is in de eerste plaats: Wat is er in het taalgedrag van A dat B tot een bepaalde inschatting of categorisering van A kan leiden? In het bestek van sociaal-psychologisch georiënteerd taalgebruiksonderzoek is aan deze vraag ook reeds ruim aandacht geschonken (cf. Berger & Bradac 1982, Berenst 1983, Knops 1987, Coupland, Coupland & Giles 1991). In deze studie zal ik echter vooral ingaan op de vraag: Hoe kan B zijn inschatting van, of zijn relationele intenties t.o.v. A in zijn taalgedrag tot uitdrukking brengen? Bovendien zal de kwestie hoe A tot complementair gedrag ten aanzien van die relationele gedragingen komt, aan de orde gesteld worden.

De problemen die ik hiervoor signaleerde, zijn vanwege de ernst van de gevolgen vooral in het kader van intergroepsinteractie relevant. Maar de basis voor alle vormen van relationeel taalgebruik ligt in de interactie tussen individuen. Daarom zal daar het uitgangspunt voor een beschrijving gezocht worden.

0.2 Relationale interpretatie

De interpretatie van de verhouding tussen de sprekers in de interactie-situatie is anders dan in de voorgaande paragraaf wellicht werd gesuggereerd, niet onproblematisch. En omdat die interpretatie de basis vormt voor de beschrijving van het reinforcement-proces zoals we dat hierboven karakteriseerden, verdient dat aspect zeer veel aandacht. Met name de vraag welke aspecten in het taalgebruik bijdragen aan de herkenning en de overdracht van relationele intenties zal dan ook uitvoerig aan de orde komen in deel I. Ter introductie op die bespreking, zal ik nu echter eerst in meer algemene, semiotische zin ingaan op de positie die het taalgebruik in dat interpretatieproces vervult (0.2.1) en op de rol van conventies in dat verband (0.2.3.).

0.2.1 Indexicaliteit in het taalgebruik

Als we één van de Peirciaanse drie-delingen van tekens tot uitgangspunt nemen, t.w. de indeling op basis van de relatie tussen teken en denotatum, die leidt tot de categorieën *iconen*, *indexen* en *symbolen* (Peirce 1931-1958) lijkt het op het eerste gezicht voor de hand te liggen om relationele 'boodschappen' vooral uit nonverbale indexicale tekens af te leiden. De lichaamshouding van een interactie-partner, de positie ten opzichte van die ander, de gezichtsuitdrukking, de toonhoogte en het intonatie-patroon fungeren immers als zeer belangrijke dragers van relationele (en expressieve) berichten, naar de talrijke onderzoeken naar nonverbale communicatie hebben aangetoond (zie bijvoorbeeld Von Raffler-Engeler 1985, Kendon 1990), en dergelijke tekens ontvangen die betekenissen niet vanwege een iconische relatie of een symbolische relatie, maar vanwege de *aangrenzendheidsrelatie* ten opzichte van de interpretaties in kwestie.

In het verlengde van deze eerste indruk zal men er wellicht ook toe neigen om verbale tekens van marginaal belang te achten voor de 'betekening' van de verhouding tussen spreker en hoorder. Men zou er bijvoorbeeld op kunnen wijzen dat als de onderlinge verhouding wordt gethematiseerd, het onzeker is of de hoorder de relatie ook overeenkomstig de inhoud van de beweringen van de spreker daaromtrent zal interpreteren, zeker als er andere tekens zijn die in strijd zijn met de beweringen. Iemand die bijvoorbeeld zegt: "Ik heb het beste met je voor", maar daarbij een volstrekt ongeïnteresseerde houding ten toon spreidt, creëert daarmee geen pragmatische paradox (zoals door Watzlawick *et al.*(1967) werd gesteld), maar drukt een distantie uit tot de ander, waarop de interpretatie van de taaluiting zal aansluiten. De nonverbale signalen zijn in dergelijke gevallen beslissend voor de aard van de interpretatie van de totale 'boodschap'.

Toch is die eerste indruk onjuist. En dat heeft te maken met het feit dat verbale tekens vaak *ook* een indexicaal karakter hebben. Weliswaar is die indexicaliteit van een andere orde dan die van nonverbale tekens, omdat taal in wezen een symboolstelsel is, en de indexicaliteit dus altijd secundair is, maar dat neemt niet weg dat we moeten vaststellen dat met name expressieve en relationele 'boodschappen' in taal in de meeste gevallen niet 'gesymboliseerd' maar 'geïndiceerd' zijn. Dat wil zegen dat het taalgebruik dan indicaties

bevat ten aanzien van de attitude van een spreker of ten aanzien van zijn relatie tot de hoorder, zonder dat die aspecten expliciet zijn gethematiseerd. Op basis van uitingen als (1) en (2) bijvoorbeeld, concluderen we al snel dat de spreker niet erg positief staat ten aanzien van de aankoop, resp. dat de spreker ongeduldig is en zich boven de toegesprokene stelt:

- (1) Waar heb je dat wrak in 's hemelsnaam gekocht?
- (2) Nou, komt er nog eens wat van?

De indexicaliteit van het taalgebruik is gebaseerd op het feit dat er altijd varianten zijn om een bepaalde boodschap over te brengen. De keus van een variant hangt samen met de context waarin een bepaalde uiting wordt gerealiseerd, en biedt op die manier zicht op de contextuele assumpties die voor de spreker relevant zijn. In feite is de indexicaliteit van taalgebruik dus 'contextuele indexicaliteit'; taalgebruik bezit indicaties ten aanzien van de context waarin het is gerealiseerd. Samen met de symbolische betekenissen van de uiting, leidt dat tot interpretaties die verder reiken dan wat er 'letterlijk' is gezegd.

Voor de beschrijving van het communicatieve gedrag dat relationele betekenissen heeft, betekent dit dat de aandacht sterk gericht moet zijn op de variatie in het taalgebruik op het lexicale en het syntactische niveau, vanwege de contextuele assumpties die ermee worden geïndiceerd. Daarnaast zijn er echter ook allerlei andere aspecten in het conversatie-gedrag, zoals het moment waarop iets gezegd wordt (in relatie tot de 'geluidsstroom' of tot de uitinginhoud van de gesprekspartner) die contextuele assumpties indiceren, en daarmee interpretatie-processen op gang helpen komen, o.a. wat betreft de geïntendeerde verhouding tot de hoorder. Dat wil zeggen dat de contextualisatie-waarde van het taalgebruik (Gumperz 1982) wat betreft de verhouding tot de gesprekspartner, centraal staat.²

Het bijzondere karakter van indexicaal taalgebruik wordt duidelijker als we een onderscheid van Sager (1981) tussen *object-indicatoren* en *concept-indicatoren* benutten. Object-indicatoren duiden in deze tegenstelling entiteiten aan die onafhankelijk van de indicator bestaan (b.v. voetafdrukken) terwijl concept-indicatoren slechts de waarneembare verschijnselen zijn van theoretische concepten (b.v. de mate waarin men er in slaagt bepaalde opdrachten uit te voeren in een bepaalde tijd is een indicator voor 'intelligentie'). Sager kritiseert de wijze waarop bijvoorbeeld Brown & Gilman (1960) taalgebruik (i.c. de aanspreek-pronomen) als object-indicator karakteriseren voor de beschrijving van relaties tussen spreker en hoorder. In die zienswijze worden dergelijke relaties namelijk onafhankelijk van het spreekmoment geacht te bestaan en worden zo onafhankelijk van het menselijk handelen gemaakt. Daartegenover stelt hij de opvatting van Watzlawick c.s.(1967), dat de daarvoor geëigende taalmiddelen een relatie creëren. Deze opvatting doet recht aan het dynamische karakter van interactie en van relaties, en komt overeen met de zienswijze omtrent taalgebruik als een vorm van (interactioneel) handelen zoals die in de pragmatiek sinds Austin (1962) gemeengoed is geworden, en tot uitgangspunt is geworden in de *interactionele* sociolinguïstiek, die etnografisch, etnomethodologisch of sociaal-psychologisch is geïntendeerd (Angevaere 1980, Gumperz 1982, Hinnenkamp (1989), Coupland, Coupland & Giles 1991). In deze sociolinguïstische richtingen wordt de gedetermineerde relatie tussen sociale categorieën en bepaalde vormen van taalgebruik, zoals die in veel *correlationeel* sociolinguïstisch onderzoek verondersteld wordt, aan de kaak gesteld. In plaats daarvan worden de mogelijkheden van het taalgebruik benadrukt wat betreft het vorm geven aan de werkelijkheid. In dat verband wordt ook de reïficatie van interpersonele verhoudingen bekritiseerd, en wordt gesteld dat er sprake is van het gestalte geven aan een bepaalde verhouding in de interactie, in plaats van het refereren aan een bepaalde verhouding middels een correlationeel verband. De methodische consequenties van de verschillende zienswijzen³

zijn niet onaanzienlijk: het idee van taalgebruik als objekt-indikator voor relaties leidt tot beschrijvingen, waarbij bepaalde sociale verhoudingen (rol-relaties of (in)formele verhoudingen) met een aantal als kenmerkend aangeduide vormen van taalgebruik worden verbonden, terwijl het idee van taalgebruik als concept-indicator vooral tot beschrijvingen leidt van de wijze waarop taalgebruik aangewend wordt voor het tot stand brengen van bepaalde interactionele activiteiten en structuren.

Zo kan men bijvoorbeeld op grond van een correlationeel onderzoek stellen dat de normale regel in arts-patiëntgesprekken is, dat zowel arts als (volwassen) patiënt elkaar met *u* aanspreken, tenzij ze ook anderszins goed met elkaar bekend zijn, en dat de patiënt de arts met *dokter* aanspreekt, en dat in de situatie dat ze niet op vertrouwelijke voet staan met elkaar, de arts de patiënt met *mijnheer* of *mevrouw* (+/- achternaam) aanspreekt, of met een anderszins gepaste aanspreektitel (*dominee*, *burgemeester* etc.). Deze regel (die het merendeel van alle aanspreekvormen in deze setting verantwoordt) verklaart echter niet de afwisseling in de pronominale vormen in het onderstaande fragmentje. Ter verklaring daarvan moeten we een beroep doen op een notie als *intentie*: de arts in kwestie wil met het gebruik van deze vormen op deze manier iets duidelijk maken omtrent haar houding ten opzichte van de patiënt:

- (3) [A/P-gesprekken]
- A: Je had last van liesbreuk dacht je. links of rechts?
- P: Eh links. (3)
- A: En had ik daar al eerder naar gekeken?
- P: Nee dat geloof ik niet. een jaar of tien geleden ben ik d'r aan geopereerd. en hh
- A: U BENT al d'r aan geopereerd
- [
- P: Ja :: (.....)en toen ben 'k geopereerd en dat was in zevenenzestig
- A: Twaalf jaar geleden ben je aan die liesbreuk geopereerd en als kind van vijf jaar
- P: Ja
- A: En je zou d'r nou weer last van hebben.

Wat de arts overdraagt met deze enkele afwisseling is dat zij weliswaar een zekere vertrouwdheid met de patiënt heeft, maar toch ook weer niet zo vergaand: Als er met nadruk iets gezegd moet worden, kiest de arts toch voor *u*. In het hele gesprek komt verder de nadruksvorm *jij* ook niet voor. De arts indiceert dus met zijn afwisseling in de aanspreekvormen een subtielere relatie dan hij zou hebben kunnen doen met een consistent gebruik van één pronominale vorm.

Dit kleine voorbeeld moge ook duidelijk hebben gemaakt dat (formele) sociolinguïstische regels die betrekking hebben op samenhangen met een correlationeel karakter, niet zozeer overbodig als wel onvolledig zijn. Ze suggereren dat dergelijke taalgebruiksverschijnselen evenals grammaticale verschijnselen, een strikt 'conventioneel' karakter bezitten, terwijl er -ook in de normale gevallen- sprake is van een gemotiveerdheidsrelatie. Om die reden stelde Parret (1979)- en naar ik meen terecht- dat er in plaats van over *regels* met betrekking tot taalgebruik beter over *strategieën* voor taalgebruik kan worden gesproken. Strategieën vormen de realisatie van bepaalde intenties, en zijn daarbij gevoelig voor situationele omstandigheden. Op welke wijze deze notie kan functioneren in een beschrijving van de relationele aspecten van taalgebruik, zal in hoofdstuk 4 en in deel II verder worden uiteengezet.

0.2.2 Conventionaliteit

Door taalgebruik dat fungeert om betrekkingen te signaleren, als indexicaal te typeren, zou men de verdenking op zich kunnen laden te menen dat de aard van de relatie tussen bedoeling en taalgebruik geen nadere toelichting behoeft. Naar we in het voorgaande hebben gezien, is dat echter allesbehalve het geval. Dat komt voor een deel door de rol die conventies spelen in dit type indexen. Een verhoogde lichaamstemperatuur duidt ondubbelzinnig op ziekte in het lichaam; daarbij spelen conventies in het geheel geen rol. Maar zodra er menselijk handelen in het geding is, krijgen indexicale tekens die gehanteerd worden, een willekeuriger karakter. Vriendelijkheid ten opzichte van een ander uitdrukken door indexicale tekens als glimlachen, aanraken, etc. is immers wel een conventionele maar tegelijkertijd ook een willekeurige vorm, geselecteerd uit een groot aantal potentiële alternatieven. Kreckel (1981) stelt zelfs dat alle indexicale tekens een zekere conventionaliteit bezitten in relatie tot het 'signifiant', wat maakt dat indexicale tekens in interculturele communicatiesituaties niet altijd even goed begrepen worden. Er zijn immers talloze vormen te bedenken als uitvloeisel van een bepaald concept, waarvan slechts enkele ook als zodanig worden (h)erkend. Welke wel of geen erkenning vinden, is een kwestie van conventie; en waar conventies cultuur gebonden zijn, is er in interculturele communicatiesituaties ook wat betreft de interpretatie van indexicale relationele signalen, onbegrip en misverstand te verwachten.⁴

Een eenvoudig voorbeeld hiervan vinden we in de communicatie tussen mediterrane (islamitische) allochtonen en Nederlandse hulpverleners die een warme belangstelling aan de dag willen leggen voor hun cliënten door naar aspecten van hun godsdienst te vragen, of te informeren naar de welstand van een echtgenote. Dergelijke vragen leiden tot verlegenheid bij de ander, en worden niet als uitingen van sympathiebetuiging gepercipieerd, omdat het geen topics zijn waarover men van gedachten wisselt, of waarvoor -'outgroup'-leden belangstelling geacht worden te hebben (Eppink 1982:148). Met name in intergroepscommunicatie zal aan die conventionaliteit van relationele tekens dan ook aandacht moeten worden geschonken, ter verklaring van misverstanden en stereotiepe attributies.

Overigens speelt conventionaliteit ook in een ander opzicht een grote rol in het communicatieproces. Dat komt omdat gebruik gemaakt wordt van taal als een symbolisch tekensysteem, dat per definitie conventioneel van aard is. Uitingen hebben dus een inhoud die in principe conventioneel bepaald is, en die in combinatie met de indexicaal bepaalde betekenissen -al dan niet aangevuld met contextuele assumpties die niet zijn geïndiceerd in de uiting- tot een interpretatie leiden. In het geval die conventionele inhoud echter niet lijkt te kunnen worden verbonden met de indexicaal bepaalde betekenissen of met de contextuele assumpties, wordt er, naar Grice (1975) duidelijk heeft gemaakt, door de hoorder gezocht naar een andere interpretatie, die enerzijds in een (causale) relatie staat tot die conventionele inhoud, anderzijds recht doet aan de contextuele assumpties die manifest zijn in de betreffende situatie. In dergelijke situaties worden conventies met betrekking tot de taal als symbolisch tekensysteem dus geëxploiteerd om nieuwe betekenissen te creëren. Op dezelfde wijze kunnen trouwens ook conventies ten aanzien van de indexicale betekenissen worden geëxploiteerd, naar men zich kan voorstellen. Stel dat een verdachte tegen een rechter zou zeggen:

(4) Zeg trek eerst die malle jurk eens uit!

dan zou hij natuurlijk een 'ongepaste' uiting hebben gerealiseerd, omdat hij in strijd met de contextuele assumpties in een dergelijke setting, suggereert dat hij zeggenschap zou hebben over de rechter. Maar dat betekent niet dat de uiting geen betekenis heeft. De verdachte zou met zo'n uiting bijvoorbeeld z'n minachting kunnen uitdrukken voor de rechtspraak en duidelijk maken dat hij een niet-coöperatieve houding ten opzichte van de rechter aanneemt.

Kortom, conventies kunnen in acht genomen worden of geschonden worden, maar vormen altijd de achtergrond waartegen het taalgebruik geïnterpreteerd wordt.

0.3. Opzet en doelstelling van de studie

In de voorgaande twee paragrafen zijn de twee belangrijkste subthema's die in deze studie zullen worden geëxploreerd al aan de orde geweest. Het eerste betreft de wijze waarop relationele betekenissen in het taalgebruik kunnen worden beschreven en verklaard, en het tweede heeft betrekking op de mogelijkheden die een spreker in het Nederlands heeft om een relatie ten opzichte van een gesprekspartner vorm te geven. Wat dit tweede subthema betreft, zijn daarbij tevens de consequenties van bepaalde realiseringen voor het verloop van de conversaties onderwerp van aandacht waarbij in het bijzonder de betrekkingen zoals die in (een aantal) interetnische conversaties naar voren komen, nader worden verkend.

In het eerste deel zal ik daarom pogen in theoretische zin een kader te creëren voor de beschrijving en verklaring van de relationele waarde van taalgebruik in conversationele contexten. Vanwege de aard van de fenomenen die het onderwerp vormen, zal ik me daarvoor met name op de pragmatiek oriënteren - het deelgebied van de linguïstiek dat betrekking heeft op de wijze waarop uitingen (dat wil zeggen gerealiseerde en contextueel ingebedde zinnen) functioneren (en geïnterpreteerd worden), en daarbij afhankelijk zijn van algemene communicatieve principes en van contextuele omstandigheden. Daarbij zal nagegaan worden welke plaats deze relationele interpretatiecomponent (die als functie van uitingsinhoud en context kan worden geduid) heeft ingenomen in de pragmatische beschrijvingen ten opzichte van andere functies van taalgebruik. De problemen die aan bestaande verantwoordingen van relationele functies vastzitten, zullen in kaart worden gebracht. Tenslotte zal betoogd worden dat men geen genoegen hoeft te blijven nemen met het *ex post facto* karakter van het merendeel der bestaande verklaringen, mits men het planningssysteem van handelende sprekers serieus neemt, en zich tegelijkertijd realiseert dat het indexicale karakter van het taalgebruik met zich meebrengt dat bepaalde taalvormen een noodzakelijke of voldoende, maar geen noodzakelijke en voldoende voorwaarde vormen voor relationele interpretaties. In dat verband zal het strategiebegrip worden geïntroduceerd waarmee vanuit een sprekersoptiek een verantwoording kan worden gegeven van taalgebruik dat aangelegd is op een bepaald interpretatie-effect, en dat onder de aanname van een (ten dele) overeenkomstige cognitive omgeving (Sperber & Wilson 1986) tot een overeenkomstige interpretatie bij de hoorder leidt.

In het tweede deel van deze studie wordt dan begonnen met het nader verkennen van de belangrijkste dimensies in sociale relaties zoals die worden ervaren in interacties, naar uit sociaal-psychologische studies is gebleken. Deze bespreking kristalliseert zich dan uit in een drietal nader te onderzoeken relationele dimensies, symmetrie, coöperatie, en verbondenheid, die behalve een integratieve pool ook een differentiërende pool bezitten. Vervolgens worden de taalgebruiksstrategieën die voor de drie verschillende dimensies worden aangewend, op basis van inferentieredeneringen afgeleid, en op basis van empirisch gespreksmateriaal exemplarisch toegelicht en nader besproken. Voor zover het de conversationele consequenties betreft van bepaalde strategieën, laat de constructivistische methodologie ons in de steek, en zal voornamelijk op basis van analyse inzicht moeten worden verkregen omtrent de sequentiële consequenties van bepaalde relationele strategieën. (Op de samenhang tussen de verschillende methodologieën wordt in het theoretisch kader dat wordt geconstrueerd in het eerste deel, nader ingegaan.) Het doel daarbij is om -zoals in de eerste paragraaf van deze inleiding is uiteengezet- in ieder geval te komen tot een beschrijving en zo mogelijk

verklaring van het versterkingsproces m.b.t. relationele verhoudingen dat zich in verbale interactie voordoet. Met het oog daarop worden een paar gespreksfragmenten die zich kenmerken door zo'n schismogenese, wat uitvoeriger geanalyseerd in het inleidende hoofdstuk 5.

In het derde deel dat uit de laatste twee hoofdstukken bestaat, wordt in het bijzonder stilgestaan bij de wijze waarop in interacties tussen leden van verschillende etnische groepen betrekkingen ontstaan en veranderen. Dat wil zeggen dat conversationele oorzaken, die mede ten grondslag liggen aan het categorisatie- en stereotyperingsgedrag van gesprekspartners, aan de orde komen. Tevens wordt besproken hoe het verloop van conversaties door het realiseren van bepaalde relationele strategieën, leidt tot versterkingen van aanwezige of potentiële stereotypen bij de gesprekspartners.

0.4 Basis van de beschrijving

Een beschrijving van een aspect van taalgebruik zal wat betreft de details, gebaseerd dienen te zijn op waargenomen taalgebruik. Weliswaar kan een lid van een taalgebruiksgemeenschap een sterk beroep doen op eigen en andermans intuïties ten aanzien van mogelijke formuleringen en ten aanzien van interpretaties, onder de aanname dat de communicatieve competentie van sprekers van die gemeenschap ook kennis van de functionaliteit van dat taalgebruik omvat (Hymes 1974), maar naar veelal blijkt is de taalwerkelijkheid aanmerkelijk rijker aan details is dan iemand op basis van zijn intuïties bedenkt, zeker als het gaat om taalgebruik dat ingebed is in een conversationele context. In deze studie zal ik dan ook alleen van bedachte voorbeelden gebruik maken, om een redenering toe te lichten, of om mogelijke uitingen met meta-communicatieve formuleringen ten aanzien van relaties te karakteriseren.

Het corpus met gespreksmateriaal dat ik verder heb benut bestaat uit een verzameling gesprekken uit diverse contexten.⁵ In de karakterisering van de voorbeeldfragmenten wordt aan de betreffende contexten gerefereerd, op de wijze als tussen [] is aangegeven. In het geval een dergelijke referentie ontbreekt, is er sprake van een bedacht voorbeeld. Konkreet bestaat het corpus dat in deel I en II is gebruikt uit:

- 40 informele gesprekken, [Inf.gespr.]
- 10 telefoongesprekken, [Tel.gespr.]
- 40 wegvraaggesprekken [Wegvragen]
- 40 arts/patiëntgesprekken, [A/P-gespr.]
- 5 rechtbankgesprekken met de politierechter [Pol.rechter]
- 2 rechtbankgesprekken met meervoudige strafkamer [Meerv.strafk.]
- 23 gesprekken met ouderen [Ouderen]
- 5 radio- of t.v-interviews (waaronder het afzonderlijk benoemde Blanke top-interview), [Interv.], resp. [Blanke top]
- 5 winkelgesprekken [Winkelgespr]
- 2 loketgesprekken [Loketgespr]
- 2 politieke debatten [Pol.deb]
- 5 gesprekken bij de sociale dienst [Soc.Dienst]
- 4 gesprekken tussen kinderen [Kinderen]

Het corpus dat voor deel III is gebruikt, bestaat uit:

- 8 gesprekken waarin een onbekende wordt benaderd met een verzoek [Onbek.IC]
- 5 gesprekken tussen een patiënt en een ziekenhuismedewerker [Ziekenhuis IC]
- 12 informatievraaggesprekken [Inf.vr.gespr.IC]

- 20 gesprekken bij de sociale dienst [Soc.Dienst IC]
- 28 telefoongesprekken met politiebureaus [Pol.gespr.]

Zoals in de vorige paragraaf reeds is aangegeven wordt niet al dit gespreksmateriaal geanalyseerd en beschreven in dit boek. In plaats daarvan wordt een systematische beschrijving gegeven van taalgebruiksverschijnselen die relationeel relevant zijn; die beschrijving wordt exemplarisch ondersteund met gespreksfragmenten uit het corpus.

Wat betreft het lezen voor de getranscribeerde fragmenten het volgende: De tekst is conform de conventies voor geschreven taal weergegeven, in die zin dat bijzondere fonetische realisaties niet in de transcripten zijn terug te vinden. In het geval er een bijzonder accent in het geding is, is dat toegelicht. Iedere nieuwe beurt wordt met een hoofdletter begonnen. Wat betreft de overige tekens die gebruikt zijn, zie de onderstaande legenda:

- [: gelijktijdig spreken
- / : abrupte beëindiging van het intonatie-contour
- = : geen interval tussen het beëindigen van de eerste spreker en de start van de volgende spreker
- . : dalende intonatie met korte pauze
- , : continuerende intonatie met korte pauze
- ? : stijgende intonatie met korte pauze
- HARD** : nadruksaccent
- () : deel van de tekst dat niet kon worden verstaan
- (...) : deel van de tekst dat weggelaten is om redenen van privacy
- (1.5) : indicatie van de duur van een pauze in seconden
- (()) : commentaar m.b.t. de tekst

NOTEN bij de Inleiding

1. Die relatie wordt ook door de attributie-theorie voorspeld (cf. Ross 1977). Op de attributie-theorie wordt in hoofdstuk 5 nader ingegaan.
2. Het merendeel van het sociaal-psychologisch onderzoek op dit gebied richt zich op 'begeleidende' taalverschijnselen die als indicatie kunnen worden beschouwd van een bepaald type relatie die een spreker veronderstelt of bedoelt. In dat kader worden echter voornamelijk para-linguïstische aspecten als toonhoogte, aarzelingen, spreesnelheid etc. bestudeerd (zie b.v. Scherer 1979, Berger & Bradac 1982, Giles & Street 1985), maar soms worden ook stijlcomponenten (bijvoorbeeld varianten van lexicale elementen die o.a. variëren in de mate van 'intensiteit') als variabelen bestudeerd (Bradac et al 1980). Ook in het werk van Gumperz (1982) m.b.t. "contextualization cues", waarmee een geïntendeerde taalactiviteit wordt geïndiceerd, ligt het accent op para-linguïstische aspecten. Omdat hij de functie van dergelijke cues echter in eerste instantie ziet als context creërend, kunnen ook andere taalgebruiksverschijnselen gemakkelijk in dat kader worden geanalyseerd.
3. Het komt mij voor dat de hier aangeduide benaderingen wat betreft hun uitwerking op verschillende typen relaties betrekking hebben, n.l. op *servicing* en *work acquaintances*, tegenover *social acquaintances* (Bradac 1983), maar dat doet aan de aard van de verschillen niets af.
4. In feite sluit deze visie aan op het concept "non natural meaning" ($\text{meaning}_{\text{nm}}$) dat Grice (1957) heeft geïntroduceerd, waarmee hij een verband tot stand bracht tussen "bedoeling", "uiting" en "interpretatie".
5. Het gespreksmateriaal is voor een deel verzameld door studenten in het kader van onderzoekscolleges of scriptie-onderzoek.